

УДК 811.111+811.112.2

СИНХРОНИЯ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК

А.Т. Абдраева, Н.Т. Чойбекова

Целый ряд ключевых вопросов, связанных с лингвистическим аспектом исследования пословиц и поговорок, рассматриваемых в рамках теории языка, обретают актуальный характер, что доказывают последние исследования по данному направлению. Прежде всего необходимо отметить, что не определены статусы таких отраслей филологии, как афористика, паремика и фразеология, которые, несомненно, имеют общие проблемы, в то же время и принципиальные различия, свои специфические особенности. Вместе с тем остаются вне поля зрения исследователей и концептуальные вопросы, касающиеся диахронии и синхронии, а также лингвотипологического, лингвогенетического аспектов упомянутых выше отраслей. На фоне современных проблем межкультурной коммуникации особую актуальность и значимость обретают исследования, направленные на сопоставление материалов как родственных, так и неродственных языков. В данной статье языковые факты и материалы, в частности, пословицы и поговорки и их регулятивная, эстетическая, коммуникативная, дидактическая функции были рассмотрены с диахронического, синхронического, сравнительно-исторического и сопоставительного аспектов. Следует особо отметить огромный опыт, новые научные выводы и результаты, идеи и концепции, разработанные в области общего языкознания, русского языкознания, а также лингвистической тюркологии, которые, без всякого сомнения, имели огромное влияние на развитие кыргызской лингвопаремиологии. В частности, положено начало исследованию таких центральных проблем кыргызской лингвопаремиологии, как определение общего корпуса, описание функций, языковой структуры и классификации кыргызских паремий.

Ключевые слова: фразеология; паремия; макал; лакап; когнитема; синтаксис; трансформа; объект; субъект; предикат.

МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫН СИНХРОНИЯСЫ

А.Т. Абдраева, Н.Т. Чойбекова

Тил теориясынын алкагында каралган макал-лакаптарды жана лакап сөздөрдү изилдөөнүн лингвистикалык аспектинде байланыштуу бир катар өзөктүү маселелер актуалдуу болуп баратат, буга ушул багыттагы акыркы изилдөөлөр күбө. Эң ириде, семантика-функционалдык, жанрдык жактан бири-бирине тектеш, орток табиятка ээ афористика, паремика, фразеология өңдүү филологиялык тармактардын өз алдынча тармактар катары макамын тактоо, аталган багыттардын орток маселелерин жана принципалдуу айырмачылыктарын аныктоо аркылуу аларды жиктөө маселеси колго алына элек. Мындан тышкары, паремиологияда сөз болуп жаткан багыттардын диахрониясы менен синхрониясы жаатындагы лингвотипологиялык, лингвогенетикалык өңүттөрдөн каралчу концептуалдуу маселелер толук изилдене элек маселелердин катарында калууда. Аңдыктан синхрониялык өңүттөгү маселелерди тектеш жана тектеш эмес тилдердин материалдарынын мисалында изилдөө багыты маданияттар аралык коммуникациянын азыркы шартында өзгөчө актуалдуу мүнөзгө ээ болгондугун баса белгилөөгө болот. Макалада тандалып алынган тилдик факты-материалдар, атап айтканда, макал-лакаптар жана алардын коом турмушунда аткарган регулятивдик, эстетикалык, коммуникативдик, дидактикалык кызматтары диахрониялык-синхрониялык, салыштырма-тарыхый жана салыштырма-типологиялык аспектилеринен талдоого алынды. Албетте, жалпы жана орус тил илимдеринде, ошондой эле лингвистикалык тюркология жаатындагы тажрыйба-табылгалар, идеялар, илимий концепциялар кыргыз лингвопаремиологиясынын калыптануусуна оң таасирин тийгизип, натыйжада кыргыз паремияларынын жалпы корпусун (корун) аныктоо, аларды классификациялоо, аткарган кызматтарын бөлүп көрсөтүү, тилдик түзүлүштөрүн сыпаттоо өңдүү маселелерди изилдөө колго алынды.

Түйүндүү сөздөр: фразеология; паремия; макал; лакап; когнитема; синтаксис; трансформа; объект; субъект; предикат.

SYNCHRONY OF PROVERBS AND SAYINGS

A. T. Abdraeva, N. T. Choibekova

There are a lot of key questions which are connected to linguistic aspects in research of proverbs and sayings, it's also studied in theory of language, takes actual feature which proves the last researches. It's better to notify that indefinite branches of philology like: aphoristic, paremy and phraseology have general problems and the same time they have specific differences. The conceptual questions like diachronic and synchronic, lingvotypological, lingvogenetic aspects which are mentioned in above are left from the scientists' attention. The main actuality accepts in the sphere of intercultural communication which are directed to compare the related and non-related materials. In this scientific article language related materials and facts, proverbs and sayings and their regular, aesthetic, communicative, didactical functions were studied in diachronically, synchronically historically-comparative and comparative aspects. Remarkably, the authors want to highlight great experiences of new scientific conclusions, ideas which are studied in the field of linguistics, Russian linguistics and in Turkish linguistics all of these made great contribution in developing Kyrgyz lingvoparemy. It's better to start research from central problem of the Kyrgyz lingvoparemy like determination of general corps, description of functions, language structures and classification of the Kyrgyz paremy.

Keywords: phraseology; paremy; proverbs; sayings; cognitheme; syntaxes; transform; object; subject; predicate.

Синхрония – паремияларды изилдөөнүн бир өнүгү. Мында алардын учурда же бир учурда колдонулушу, дискурста, пикир алмашууда ишке ашырылышы көңүлгө алынат. Синхронияда жаралуусу, пайда болуусу, эскирүүсү, эволюциясы, тарыхы ж. б. көрсөткүчтөрү эсепке кирбейт.

Паремиялардын синхрониясы төмөнкү милдеттерди чечүүгө багытталат:

1. Алардын тематикалык негизде системаланышы.
2. Макалдардын түзүлүшүнө карап түрлөнүшү.
3. Паремиялардын кичи жанрларынын түзүмү, өз ара катышы, жалпылык айырмачылыктары.
4. Алардын пикир билгизүү-билгизбөөсүнө карап бөлүнүшү.
5. Паремиялардын монолог жана диалог түрүндө берилиши.
6. Аларда “улуттук – улут аралык”, “диний – дин аралык; “адистик – адистер аралык”, “жаш – кары”, “аял – эркек”, ж. б. социалдык дихтомиялардын берилишине карап жиктелиши.
7. Макалдардын эл аралык когнитемалардын чагылдырылышын эсепке алып топтоштурулушу.
8. Башкы сөзүнө карап бөлүштүрүү (достук жөнүндөгү макалдар, ата тууралуу макалдар ж. б.).
9. Эки тилдеги түзүлүшү, мааниси бирдей паремиялар ж. б.

Паремиялардын тематикалык таризде бөлүштүрүлүшү бир, эки же бир нече тилдердин материалдарында ишке ашырылат. Тематикалык топтор эки тилде же көп тилдерде бирдей эле жүргүзүлөт.

Макалдарды пикир билгизүү мүмкүнчүлүгүнө карата түрлөнү А. Абдулатов кенен караган [1]. Макалдарда диалог сейрек учурайт. Кыргызча: *Төө көрдүңбү? – Жок. Бээ көрдүңбү? – Жок* мисалында эки тараптын суроо-жообу берилген. Бул күбө болуудан, көздөштүрүүдөн этияттанган же качкан учурда келтирилүүчү кептик формула. Буга жакын “*Билемин*” – *десең, тутулдуң*, “*Билбейм*” – *десең, кутулдуң* деген макал бар. Экөөнүн логикалык-семантикалык түзүлүшү окшош. Колдонуу жагдайлары жакын. Аларды текст түрүндө экиден сапка жайгаштырууга болот. Саптар дээрлик бирдей сапатта берилет. Биринчи макалда уйкаш *төө-бээ* сөздөрү гана айырмачылыкты түзөт, экинчисинде айырма көбүрөөк: 1) –*емин- беймин* же редуцияланган – *м – бейм*; 2) мында биз *билем/билемин, билбейм/билбеймин* варианттуулугун эсепке алдык.

Табышмак-паремиялар диалог түрүндө гана колдонулат.

Макалдардагы мүмкүнчүлүк – синхрониянын негизги көрсөткүчү. Биз паремияларды “сенек клише” деп тааныгандарга кошулбайбыз. Жандуу кепте, ал эмес фразеологиялык изилдөөлөрдө, сөздүктөрдө да алардын түркүн трансформаларын учуратууга болот. Кыргыз паремияларында кенен берилген “*Кыйынсынган киши сыноодо/сынакта бааланат*” [2] когнитеманын репрезентативдери өтө эле көп:

Бакылдаган/бапылдаган текени суу кечкенде көрөбүз/көрөрбүз.

1. *Бак-бак эткен текени суу кечкенде көрөбүз/көрөрбүз.*
2. *Шакылдаган жеңени кыз бергенде көрөбүз.*
3. *Такылдаган келинди үй чечкенде көрөбүз.*

4. *Так-так эткен келинди үй чечкенде көрөбүз.*
5. *Такылдаган келинди эл көчкөндө көрөбүз.*
6. *Так-так эткен келинди эл көчкөндө көрөбүз.*
7. *Чакылдаган катынды үй чечкенде көрөбүз.*
8. *Чакылдаган катынды эл көчкөндө көрөбүз.*
9. *Чакылдаган катынды кыз бергенде көрөбүз.*
10. *Шакылдаган катынды үй чечкенде көрөбүз.*
11. *Шакылдаган катынды эл көчкөндө көрөбүз.* [2, 3].
12. *Менменсинген жигитти жоо келгенде/бетинде көрөбүз.*
13. *Шакылдаган жигитти жоо келгенде/бетинде көрөбүз.*
14. *Чеченсинген жигитти доо келгенде/чыкканда көрөбүз.*
15. *Баатырсынган жигитти жоо бетинде/келгенде көрөбүз, ж. б. [3].*
16. *Шакылдаган жеңени кыз бергенде көрөбүз.*
17. *Бакылдаган текени суу кечкенде көрөбүз* [4]. Бул мисал – жупташ вариантта. Аны Калыгулда учуратабыз.

“Кыйынсынган киши сыноодо/сынакта бааланат” когнитемасы бүт мисалдарга жалпы маани боло алат. Когнитема төрт бөлүктөн турат: “киши” – субъект, “бааланат” – предикат, “субъекттин сапаты” – аныктооч, “сыноо жагдайы” – мезгил бышыктооч. Когнитеманын компоненттери тилдик репрезентативдерге ээ: субъектти *теке, жигит, жеңе, келин* сөздөрү, предикатты *көрөбүз, көрөрбүз, сынайбыз, сынаарбыз* (бир ирет көрөбүз) [3], аныктагычты *бакылдаган, бак-бак эткен, шакылдаган, такылдаган, так-так эткен, чакылдаган, менменсинген, баатырсынган, чеченсинген* ж. б. сөздөр, сыноо жагдайын *суу кечкенде, кыз бергенде, үй чечкенде, эл көчкөндө, жоо келгенде/бетинде, доо келгенде/чыкканда* сөз айкаштары түзөт. Жагдай-сынакты туюнтуучу бөлүк өз ичинен С – П түзүмдү ажыратып (*эл көчкөндө, жоо келгенде, доо келгенде*), микросүйлөм катары кызмат аткарууда. Биз буларды мезгил багыныңкы сүйлөм деп атай алабыз. Калган учурларда О + П түзүмү колдонулуп (*суу кечкенде, кыз бергенде, үй чечкенде*), сүйлөмдүк касиет көзгө урунбай калгандыгын көрөбүз. Предикаттын түзүмү, варианттуулугу чектүү.

Биз варианттардын аз эле түрүн келтирдик. Субъект (4), предикат (4), аныктагыч (9), мезгил бышыктоочтун (8) өз ара комбинациясына бир эле айырмачылыкты камтып көбөйткөндө, 150

чамалуу трансформаны көрсөтө алмакпыз. Эми буга зарылдык деле жок. Бул варианттардын колдонушу сүйлөөчүлөрдүн жашына, ойлоо, баалоо бөтөнчүлүгүнө, жынысына, адистигине, региондук өзгөчөлүгүнө ж. б. багынычтуу, көптөгөн тилдик эмес факторлор менен аныкталат. Буларды пайдалануу, керектүүсүн тандоо, дискурска кийирүү синхрониянын талаптары аркылуу жүрөт. Кайсы бир трансформалардын үстөмдүк кылып кетиши, кайсы бирөөлөрүнүн колдонуудан чыгып калышы, эскире башташы диахрониянын чегинде ишке ашат.

Макалдарда эл аралык, улут аралык мазмун болот. Түрдүү этностордун, маданияттардын, конфессиялардын өкүлдөрүндөгү окшош ой формулаларды учурдун көз карашы менен алганда өз ара синхрониялык катышта. Мындай формулалар өтө эле көп. Айрым мисалдарга токтололу.

Кыргызча бир мисал келтирели: *Ар кимдики өзүнө ай көрүнөт көзүнө* [5]. Мында “Адамдар үчүн өзүнүкү артыкча сапаттуу көрүнөт” когнитемасы бар.

А. Бул когнитеманын репрезентативдери башка элдердин макал-лакаптарында да арбын учурайт:

1. *Ар бир ит өз куйругун мактайт* (мариче/түркмөнчө).
2. *“Кимдин башы сымбаттуу?” – деп сурашса, ташбака башын чыгарыптыр* (адыгейче). Бул велеризм.
3. *Ар кимге өз мүнөзү жагат* (түркчө).
4. *Ар кимдин өз аялы сулуу* (эрзяча, мокшо-чочо, орусча).
5. *Ата-энелер өз балдары менен сыймыктанат* (куркуйючо).
6. *Өз баласы ар кимге кымбат* (хиндиче).
7. *Ар кимге өз баласы сулуу* (түркчө).
8. *Аюу тумшук болсо да, аюу жүндүү болсо да, өз баласы баарынан сүймөнчүктүү* (комиче).
9. *Сокур болсо да өзүнүн баласы көрөгөч* (абазинче, кабардинче).
10. *Сокур уулдун аты –Лотоскөз* (асамча).
11. *Тил албаган баланы апасы “майым” дейт* (овамбочо).
12. *Бака үчүн көнөк башы – күндүн нуру* (осетинче).
13. *Үкү үчүн өз балапаны тоос куштан сулуу* (азербайжанча).
14. *Сагызган үчүн ала балапан татынакай көрүнөт* (удмурча).

15. Таан да өз балапандарын “сулуу” дейт (адыгейче).
 16. Карга өз балапанын “эң сулуу” дейт (тажикче).
 17. Карга үчүн балапаны алтындан жасалган (тамилче).
 18. Каргага балапандары сулуу көрүнөт (лезгинче).
 19. “Эң сулуу нерсени алып келчи!” – десе, карга өз балапанын алып келиптир (чеченче). Бул велеризм.
 20. Карга да өз балапаны менен сыймыктанат (грузинче, карелче).
 21. Каргага балапаны булбул болуп көрүнөт (түркчө).
 22. Карга үчүн балапандары – каздын аппак жөжөлөрүндөй (түркчө).
 23. Карга балапанын аппак көрөт, кирпи жумшак көрөт (бурятча, башкырча, казакча, кумыкча, кыргызча, түркмөнчө). Караңыз: Карга баласын “аппагым” дейт, кирпи баласын “жумшагым” дейт [5].
 24. Кирпи балдарынын терисин жумшак көрөт (кытайча, корейче).
 25. Кирпи балдарын пахтадай көрөт (ассирилыкча).
 26. Аюу баласын “аппагым” дейт, кирпи баласын “жумшагым” дейт (татарча); Коңуз баласын “аппагым” дейт, кирпи баласын “жумшагым” дейт (өзбекче).
 27. Ар бир коңуз энеси үчүн газел эле (маврча, ливиялыктарда). Ар бир маймыл – энеси үчүн газел (курдча).
- Б.** Мында политеизм көңүлгө тутулат. Макал монотеизмди кармагандардын салттуу оюна туура келбейт:
1. Биз сыйынган кудай – эң жакшы кудай (япончо).
 2. Өзүңүн шыпыргың таза шыпырат (осетинче).
 3. Өзүңүн талааң оңой айдалат (тамилче).
 4. Ар бир мончонун ээси өз кызматкерин мактайт (түркчө).
 5. Ар кимге өзү аткарган иши жагат (армянча).
 6. Карапачы өз карапасын мактайт (марийче).
 7. Ар бир кушка өзүнүн сайраганы жагат (арабча).
 8. Карга да өз сайрашын мактайт (марийче).
 9. Эшекке өз айкырыгы жагымдуу (азербайжанча).
 10. Ар ким өз акылына ыраазы (арабча, түркчө).
 11. Ар бир эркек өз акылына ыраазы (ливиялыктарча).
 12. Ар кимге өз акылы жетиштүү (монголчо).
 13. Ар ким өзү үчүн акылдуу (комиче).
 14. Ар кимге өз жүрүм-туруму жагат (дигорчо).
- В.** Эч ким “Өзүнүн, жакынын кемчилигин сезбейт” мааниси бир кыйла макалдарда берилген. Булардагы предикаттарда тануу бар:
1. Эч ким өз кемчилдигин сезбейт (осетинче).
 2. Эч ким өз айыбын көрбөйт (азербайжанча, малагасийче).
 3. Эч ким өз катасын көрбөйт (дигорчо).
 4. Эч ким кемчилдиктерин айтса жактырбайт (монголчо).
 5. Сууда сүзгөндүн бирөө да өз жонун көрбөйт (эвече).
 6. Маймыл өз куйругун байкабайт (мундуча).
 7. Төө өркөчүн көрбөйт, киши кемчилдигин көрбөйт (бурятча, армянча, фульбече). Төө өркөчүн көрбөйт (түркчө).
 8. Төө кыйшыктыгын билбейт (язгулямча). Ийри жыгач кыйшыктыгын билбейт (мокшача). Жылан ийрилигин билбейт (чуванча). Жылан ийрилигин билбейт, түздөсөң чагып алат (хакасча).
 9. Креветка бүкүрлүгүн билбейт (индонезиялыктарда) Креветка бүкүрлүгүн билбейт, киши кемчилдиктерин билбейт (минанча).
 10. Маймыл көздөрүн өтө чукур жайгашканын көрбөйт (чванача).
 11. Курбака терисинин бүдүрлүгүн билбейт (дуалача).
 12. Курбака сасыктыгын байкабайт (корейче).
 13. Оозу сасык сасыктыгын байкабайт (донгача, овамбочо, япончо).
 14. Өзүңүн богуң (заңың) жыттанбайт (дигорчо, корейче).
- Г.** “Дененин бөлүгү оорчулук, кыйынчылык алып келбейт” мааниси төмөнкү макалдарда берилет:
1. Бир да эчки куйругун таяк дебейт (гуренче).
 2. Куш канатын оор сезбейт (идишче).
 3. Куш үчүн канат жүк эмес (түркчө).
 4. Уйга мүйүз оордук кылбайт (хиндиче, алихарча, арабча). Букага мүйүз оор эмес (абхазча, түркчө). Өгүзгө мүйүз оордук кылбайт (кабардача). Буйболго мүйүз оордук

кылбайт (Индонезияда). Эчкиге мүйүз оор эмес (түркмөндөрдө, пуштуларда). Башка мүйүз жүк эмес (табасаранча).

5. Куйрук койго жүк эмес (армянча). Кочкорго куйрук жүк эмес (азербайжанча, түркчө).
6. Бир да короз текөөрүн оор дебейт (зулуча).
7. Пилге салмагы оор эмес (сотолордо, педилерде). Пилге териси оордук кылбайт (зулуча).
8. Пилге азуулары оор эмес (педи, дуала, гирьяна, кикую, хайя, ваи ж. б. элдерде).
9. Бир да пилге тумиугу жолтоо болгон эмес (зулу, кози тилдеринде).
10. Чач башка жүк эмес (пуштуларда).
11. Даракка мөмөлөрү жүк эмес (бенгалча).

Д. “Эч ким үчүн буюму терс көрүнбөйт” маанисинин репрезентативдери:

1. Эч ким өз быштагын кара дебейт (түркчө).
2. Эч ким өз айранын ачык дебейт (тажикче, хиндиче).
3. Эч ким өз майын булганыч дебейт (сириялыктарча).
4. Ашкабак саткан ашкабагын ачуу дебейт, вино саткан виносуну суу кошулган дебейт (кытайча).
5. Эч ким өзү жонуган устунду бутактуу дебейт (кикуйючо).
6. Өзүң керген териде тырыш болбойт (хайяларда).
7. Өзү жасаган буюмда кемтик болбойт (түркмөндөрдө).
8. Өтө оор жүк да ээсин чарчатпайт (гереро, овалибо тилдеринде).
9. Үйгө кетчү жүк оор болбойт (соточо).
10. Уулуңун талаасында өскөн пальмалардын мөмөлөрү жерге түшкөндө тапырабайт (ананга элинде) [1, 2, 6].

Көрүнүп тургандай, келтирилген мисалдарда жалпы константалык маани берилген. Аны “Өзүнө тиешелүү зат ээсине кынтыксыз көрүнөт” деп белгилөөгө болот. Бул константалык маани өз мазмунунда бир нече келки, чакан маанилерди бириктирип тургандыгын айтып буларга 1) “ар бир жанга өз баласы же өзү сулуу” (А1-27); 2) “ар ким үчүн өзүнүн буюму же сапаты жагымдуу (Б1-13); 3) “эч ким өз кемчилдигин байкабайт” (В1-14); 4) “эч ким үчүн денесинин бөлүгү оордук кылбайт (Г1-11); 5) “эч ким өз ишинин кынтыгын сезбейт (Д1-

11). Бул келки маанилер өз курамынан кичи топторду ажыратып чыгууга мүмкүндүк берет. Ар бир макалдын конкреттүү мааниси анын жекече когнитемасын түзөт. Мисалы, Д6 макалына кайрылалы: *Өзүң керген териде тырыш болбойт*. Анын маанисин тери ийлегендер, булгаары даярдан иштеткендер билет. Чылгый терини алар керип ийлөөгө даярдайт же ийленген, боелгон терини керип бычууга даярдайт. Булгаарыны өз кызыкчылыгы үчүн терини тегиз керип керек. Ошондуктан бул заттын бетинде тырыш-бырыш болбостугу абзел. Макалдын мааниси “Терини кергенде тырыштырба” деген императивге баш иет. Бул маани “Устунду жонуганда бутак калтырба” (Д5) менен кошулуп, “Жасаган буюмунда кемтик болбосун” (Д7) императиви менен биригип, мурункудан жалпыраак мазмунга баш иет. Ушул таризде бардык мисалдардын биримдигин, ички константаларын жиктеп ажыратууга болот.

Демек, макалдардын когнитемалары иерархиялык көп баскычтуу, түркүн деңгээлдеги мазмундук элементтерден турарлыгын белгилеп өтүүгө болот.

Келтирилген мисалдарда этнос аралык, маданий аралык когнитивдик-коммуникативдик түзүмдөрдүн болорлугу ырасталды. Булар бүт элдерде учурдагы мезгилдик “кесимде” бир учурда колдонулат. Алар санат сөздөрдүн синхрониялык көрсөткүчтөрү.

Адабияттар

1. Абдулатов А.А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары / А.А. Абдулатов. Ош, 2006. 149 б.
2. Инвариантность в прономинальной и провербиальной парадигмах языка / К.З. Зулпукаров, М.А. Атакулова, А.А. Калмурзаева и др. Бишкек, 2017. 728 с.
3. Ибрагимов М. Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөр / М. Ибрагимов. Бишкек, 2008. 640 б.
4. Мурас, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Жеңижок, Токтогул жана башкалар. Фрунзе, 1990. 447 б.
5. Койчуманов Ж.Ы. Кыргыз макал-лакаптары, учкул сөздөрү / Ж.Ы. Койчуманов. Бишкек, 2012. 418 б.
6. Пермяков Г.Л. Пословицы народов Востока / Г.Л. Пермяков. М.: Лабиринт, 2001. 624 с.